

Андрій ГОРУК

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ ПОЛЯКІВ НА БУКОВИНІ

(друга половина ХІХ ст. – 1914 р.): історіографія та
джерельна база проблеми

Системне опрацювання проблеми національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р., як і будь-яке інше дослідження з всесвітньої історії, може бути справді науковим тільки за умови динамічного і вільного оперування автором інформацією щодо стану розробки теми провідними вітчизняними і зарубіжними науковцями, а також кількісного та якісного стану джерельних (з точки зору історичної науки) матеріалів, без аналізу й узагальнення яких фаховому історику неможливо досягнути очікуваних результатів своєї праці. Дане твердження походить від аксіоми, усталеної в сучасній світовій історичній науці, відносно того, що будь-яка інформативна складова, теоретичні чи практичні здобутки дослідників, використані у науковій історичній праці, повинні бути на всіх етапах викладу підтверджені посиланнями на різного роду історичні джерела або ж надбання історіографії.

До проведення дослідження нами було залучено широке коло різнотипних джерел, опрацьовано здобутки науковців, які репрезентували в різний час значну кількість країн (від Австро-Угорщини до незалежної України початку ХХІ ст.) та історіографічних шкіл (від австрійських консервативних і ліберальних істориків до сучасних дослідників неklasичного напрямку).

Проте, оскільки в історичній науці посткомуністичної доби методологічні та джерелознавчі підходи до підготовки, провадження та узагальнення результатів історичних досліджень не досить унормовані, задовільного результату щодо виявлення стану розробки і джерельної бази тематики автор спробував досягнути не тільки за допомогою використання методики джерелознавчого

пошуку, яка передбачає критеріальну класифікацію і критику джерельних та історіографічних матеріалів, а також із залученням методологічних і методико-джерелознавчих схем історичних досліджень, які стосуються соціокультурного розвитку людства загалом і окремих регіонів нашої планети зокрема. Деякі з них, запропоновані у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. відомими фаховими філософами С.М. Вовком¹, Ю.В. Павленком², істориками Г.В. Касьяновим³, В.А. Потульніцьким⁴, лінгвістом О.Д. Огум'єм⁵, – можуть стати сполучними ланками “герменевтичного трикутника” (автор – джерело – істина), розв’язання котрого, – а отже й осмислення шляхів досягнення мети і вирішення завдань, поставлених у монографії, – можливе за допомогою поєднання дихотомічних (причина – наслідок) та трихотомічних (висловлена теза – подана антитеза – проведений синтез) логічних аналітико-синтетичних площин дослідження.

Отже, визначивши основні підходи, за якими нижче буде розкрито обрану проблему, автор може також висловити припущення, що подібне наукове поєднання сприятиме всебічній характеристиці стану розробки і джерельного забезпечення теми національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р. в динаміці, формуючи таким чином новий елемент буковинознавчих і регіонаознавчих студій.

Спроби дослідження історії польської спільноти на Буковині, її національно-культурного руху на теренах краю робилися як наприкінці ХІХ, так і в ХХ ст. представниками різних напрямів польської, австрійської, німецької, румунської, української національних історіографій. Лише українська радянська і румунська соціалістична історіографії не звертали достатньої уваги на присутність польського національного елемента в регіоні від останньої чверті ХVІІІ ст.. Зважаючи на таку ситуацію, подальший історіографічний огляд автором подано в синтетичному вигляді, що передбачає структурний поділ персоналій дослідників та їхніх робіт на блоки, котрі, з дотриманням принципів національності історіографічних шкіл і проблемно-хронологічної послідовності викладу, відобразатимуть, якою мірою на даному етапі історичного розвитку розроблено основні аспекти досліджуваної проблеми.

Польській історіографії бракує відповідних монографічних досліджень. Вона пропонує для опрацювання низку синкретичних

робіт, наукових публікацій, які більшою або меншою мірою стосуються обраної проблеми.

Значну кількість колективних праць і монографій, виданих польськими істориками, етнографами, соціологами протягом кінця XIX – XX ст., присвячено проблемам як політичної, так і економічної еміграції з польських етнографічних теренів, участі представників польської нації за кордонами шляхетської Речі Посполитої в суспільно-політичних, національних, культурних рухах. Серед них, зокрема, варто виокремити декілька колективних робіт загальнотеоретичного [“Еміграція з польських земель у новий і новітній час XVIII – XX ст.” за ред. А. Пільха (1984 р.); “Справи Полонії у XIX і XX століттях” за ред. М. Дроздовського (1974 р.); “Механізми заробітчанських польських міграцій” за ред. Ц. Бобінської (1976 р.); “Трудова еміграція поляків протягом XIX і XX століть” (1975 р.)]⁶ і практичного [монографії Владислава Міцкевича “Польська еміграція 1860–1890 рр.” (1908 р.), Гжегожа Бабінського “Етнічний зв’язок і процеси асиміляції: зміни етнічних структур” (1986 р.), Піотра Еберхардта “Польська людність кордонів: родовід, кількість, розміщення” (1998 р.)]⁷ характеру, виданих польською та англійською мовами.

Досить важливими для створення системного уявлення відносно польського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. загалом є наукові праці Єжи Бореїші “Польська еміграція після Січневого повстання” (1966 р.), Галіни Флорковської-Франчич “Еміграційна діяльність Агатона Гіллера після Січневого повстання” (1985 р.), публікації з цієї царини Кшиштофа Даха, Єжи Козловського, Маріана Тировича тощо.⁸

Певний відгук у польськомовній науковій літературі знайшли також проблеми формування основних полонійних середовищ на теренах різних держав світу, в тому числі й Австро-Угорщини кінця XIX – початку XX ст.. У цьому сенсі на особливу відзнаку заслуговують капітальні колективні дослідження (“Кількість і розміщення поляків в світі” у 2 томах під ред. В. Вжесінського (1981-1985 рр.), “Поляки в світі: Полонія як суспільно-політичне явище” в 3 частинах за наук. ред. А. Копруковняка, В. Кухарського (1986 р.), “Поляки в Австрії” (1976 р.), “Полонія в Австрії” за заг. ред. В. Кухарського (1987 р.), “Полонія в Європі: збірні праця” (1992 р.)⁹ і монографії (В. Кухарського у співавторстві із З. Томковським “Полонія в Австрії” (1976 р.) і

того ж В. Кухарського “Поляки і Полонія в Австрії. Частина I. Заслужені” (2001 р.)¹⁰.

Монографічні і колективні праці польських науковців кінця XIX – XX ст., що стосувались етнополітичного розвитку Австрійської імперії (Австро-Угорщини) протягом другої половини XIX – початку XX ст., вирізняються досить високим фаховим рівнем. Першою ґрунтовною працею серед цих досліджень стала робота Францішека Ксаверія д’Абанкура “Конституційна ера Австро-Угорської монархії від 1848 до 1881 рр.” (1881 р.)¹¹, в якій автором детально проаналізовано аспекти політичної боротьби у вищих владних ешелонах протягом 1848–1881 рр. між прибічниками централізації та федералізації монархії Габсбургів, показано вплив цього протистояння на становище регіонів австрійської (Цислейтанії) та угорської (Транслейтанії) частин держави.

Близькими до ідей цього дослідження були праці Яна-Людвіка Поплавського “Політика автономізму в Австрії” (1898 р.), Леона Васілевського “Сучасна Австрія” (1907 р.), Генріка Верещицького “Історія Австрії” (1972 р.), Кароля Фідора “Австрія: нарис політичних подій” (2000 р.), котрі досить логічно доповнили наслідковою частиною спроби д’Абанкура з’ясувати причини і передумови, проаналізувати початковий етап перебігу конституційних реформ в Австрії (Австро-Угорщині)¹².

Непоганим є доробок польських науковців у висвітленні проблем впливу конституційних реформ в Австро-Угорщині, особи цесаря Франца-Йосифа I (1848–1916) на розвиток суспільного життя народів імперії, в тому числі галицьких і буковинських поляків. Серед подібних розробок послідовністю, ґрунтовністю відзначилися робота “Кодекс політичного права, або Австрійські Конституційні Закони 1848–1903 рр.” під редакцією д-ра Станіслава Стажинського (1903 р.), а також фундаментальні дослідження Кшиштофа Гжибовського “Історія держави і права Польщі: від занепаду до відродження держави” (том 4, 1982 р.) і Станіслава Гродзиського “Франц-Йосиф I” (1990 р.)¹³.

Не оминули увагою історики провідних польських академічних установ – Ягеллонського університету (м. Краків), Вроцлавського університету, Національного закладу ім. Оссолінських (м. Вроцлав) – і проблеми провадження Габсбургами національної політики, загострення міжнаціональних протиріч у різних регіонах

дуалістичної монархії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Важливим внеском у процес з'ясування справжнього місця національно-культурного руху поляків на Буковині у пореформений період Австро-Угорщини стали праці Генрика Верещицького (“Під скіпетром Габсбургів: національна проблематика”, 1986 р.), Збігнева Фраса (“Галіція”, 2000 р.), наукові статті Піотра Вандича і згаданого Генрика Верещицького¹⁴.

Значним є масив досліджень і наукових публікацій польських істориків, що близько зачіпали різноманітні аспекти національно-культурного руху поляків на теренах герцогства Буковина. Такими можемо вважати праці Антоні Карбовяка “Польська академічна молодь за кордоном у 1795–1910 рр.” (1910 р.), Анджея Пачковського “Полонійна преса у 1870–1939 рр.: нарис проблеми” (1977 р.), Владислава Кетлич-Войнацького “Польські наукові досягнення на чужині: від середньовіччя до Другої світової війни” (1980 р.), Анджея Клоссовського “Історія польської книги за кордоном: проблеми досліджень” (1980 р.), Марека Щербінського “Нарис діяльності польського сокольства на чужині протягом 1887–1918 рр.” (1982 р.), статті Е. Козловського, К. Михалевської, Ч. Михальського тощо¹⁵.

Матеріал з географії польських поселень на Буковині, визначних місць та історичних пам'яток краю подає книга Болеслава Хотомського “Опис Буковини” (1880 р.)¹⁶. Особливо багато уваги у роботі цього польського історика приділено висвітленню генеалогічних зв'язків між найвпливовішими польськими та полоно-вірменськими родинами краю, що значно полегшує для дослідника розуміння характеру джерел поповнення лав польськомовної еліти Буковини протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст..

Досить цікавою є також праця Юзефа Бяліні Холодецького (псевдонім – Валенти Цвік) “Буковина: погляд на її історію і досягнення” (1884 р.)¹⁷, яка спершу побачила світ як цикл статей у “Газеті польській” (м. Чернівці), а вже згодом була надрукована окремою книгою.

Праці Маріана Готкевича, вміщені у різних збірниках під різними назвами, торкаються аспектів походження, життєдіяльності та провадження національних благодійних, культурно-просвітніх ініціатив значної частини членів буковинської Полонії – т.зв. “чадецьких гуралів”¹⁸. Відомий польський етнограф та історик доводив їхнє польське етнічне коріння, заперечуване його

науковими опонентами з інших країн, дослідив і проаналізував з історичної, етнографічної і мовознавчої точок зору їхні мандрівки польськими, словацькими та українськими теренами в пошуках кращого життя, переїзд багатьох гуральських родин на Буковину на початку XIX ст. та їхнє майже півторасторічне перебування у регіоні, а згодом – повернення шляхом репатріації на прабатьківську землю Сілезького Бескиду та Тешинської Сілезії після Другої світової війни.

Оригінальним підходом до висвітлення минулого Полонії на Буковині від її початків до 1906 р. характеризуються статті дослідника з Галичини Броніслава Кричинського, видані у 1906 р. в неперіодичному виданні “Наш край” (м. Львів)¹⁹.

Про зв'язки спольщених вірменів Буковини з місцевою Полонією можемо дізнатися з робіт Йоганна Полека і Леона Теодоровича та розділів праці “Студії з історії польсько-вірменських контактів” М. Закшевської-Дубасової (1983 р.)²⁰.

Оттон Мечислав Жуковський у ґрунтовній науково-популярній роботі “Буковина у топографічному, статистичному та історичному контексті з особливим розглядом польської людності” (1914 р.)²¹ подав статистику національностей і конфесій герцогства Буковина загалом та кожного його повіту окремо. У своєму дослідженні, базуючись на державному переписі населення Австро-Угорщини від 1910 р. для регіону Буковини, він вказує на деякі негативні щодо поляків тенденції в етнодемографічній і соціальній царинах порівняно з переписом 1890 р. Автором, – при характеристиці полонійного культурного та освітянського життя окремих населених пунктів краю, – подано перелік усіх наявних у краї польських організацій, інституцій і шкіл, а також місцевостей, де у німецькомовних середніх школах вивчалася польська мова і література.

Праця О.М. Жуковського стала останнім перед Першою світовою війною значним напрацюванням польської історіографії щодо національно-культурного руху буковинської Полонії. Натомість, у час між Першою і Другою світовими війнами та протягом перших десятиліть після епохального для світової історії 1945 року, польських істориків немовби перестала цікавити історія Буковини в цілому та польської громади на її теренах зокрема.

Зміни щодо вивчення проблеми національно-культурного руху поляків у герцогстві Буковина спостерігаємо від кінця 70-х –

початку 80-х років ХХ ст., коли вийшли друком роботи знаних польських істориків Еміля Беджицького та Малгожати Війом. Вони повністю чи у матеріалах певних розділів були присвячені висвітленню аспектів історії буковинської Полонії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.²²

Оцінюючи ці монографічні дослідження, варто наголосити на великому значенні самого факту їхнього виходу у світ під егідою таких польських академічних закладів, як, відповідно, Ягеллонського (м. Краків) та Люблінського імені Марії Кюрі-Скłodовської університетів, які відрізняються від інших подібних установ прихильним ставленням до розвитку наукового напрямку політичних студій. Автори вищезгаданих праць досягли певної мети: вони вперше у польській історіографії провели комплексні дослідження історії польських етнокультурних спільнот у Буковині та Румунії. При цьому М. Війом сприймала південну частину історичної Буковини в її сучасному етнополітичному вимірі, аналізуючи у своїй праці також прояви польського національного руху на цих теренах і торкаючись проблем руху національно-культурних товариств буковинської Полонії другої половини ХІХ – початку ХХ ст..

Проте тут слід відзначити й інший бік наведених праць. На нашу думку, спектр джерельних матеріалів, використаних для їхнього написання, міг би бути значно ширшим, оскільки ні Е. Беджицький, ні М. Війом практично не використали джерел з архівних закладів України й Румунії, незначною мірою залучили наявні друковані джерела (збірники законів і підзаконних актів Австро-Угорщини і Буковини, звітно-виборчу документацію полонійних товариств регіону тощо).

Незважаючи на вихід у світ вищезгаданих робіт, у другій половині 80-х рр. ХХ ст. процес дослідження польськими істориками буковинської Полонії часів австрійського панування у краї зазнав певної стагнації, пов'язаної, передусім, з епохальними змінами в політичному житті Польщі. Проте з початком 90-х років, особливо після того, як Україна здобула незалежність, між нею та Польською Республікою зав'язалася співпраця як у політичній, економічній, так і в культурно-науковій сферах. Це забезпечило проведення міжнародних конференцій і видання збірників наукових праць, що прямо стосувалися проблематики історії Буковини, аспектів діяльності та досягнень Полонії у краї протягом ХІХ – ХХ ст..

Першим проявом такої співпраці став вихід друком за редакцією професора Казимежа Фелешка (Мюнхен) і Ежи Моляса (Варшава) збірника наукових статей під назвою “Буковина. Спільнота мов і культур” (1992 р.)²³. Найцікавішими ньому, на нашу думку, є публікації Еугеніуша Клосека (“Польські села на Південній Буковині”), Ганни Бучко (“Антропонімія буковинських поляків”) та Казимежа Фелешка (“Інтеграція мови буковинських поляків”).

Наступним кроком у вивченні істориками багатьох європейських держав, а особливо Польщі, історії польської громади на Буковині стала публікація збірника статей під назвою “Буковина. Відблиски і тіні “Європи в мініатюрі” (1995 р.)²⁴, приуроченого до непересічної події – проведення у м. Ястров’ї (Польща) фестивалю “Буковинські зустрічі” та міжнародної конференції на тему “Буковина – Європа в мініатюрі”.

Однак усі попередні акти міжнародної наукової співпраці, присвяченої вивченню аспектів життя та діяльності польської спільноти на Буковині, не йдуть у жодне порівняння з виданням польськими науковими колами протягом 1999–2000 рр. збірників наукових статей під назвами “Буковина обирає діалог” (1999 р.) та “Про Буковину. Разом чи окремо?” (2000 р.)²⁵. Метою виходу у світ цих праць було не тільки продовження наукових буковинознавчих студій, а й подальше пропагування міжнаціональної толерантності, виваженого співробітництва у вирішенні міжетнічних проблем сучасності, подібно до тих спроб, які робились австрійським урядом і місцевою громадськістю на Буковині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Важливим був також заклик до розширення буковинознавчих досліджень. На увагу в межах збірника “Буковина обирає діалог” заслуговують праці таких польських істориків і громадських діячів, як Антоні Амірович, Ян Буяк, Юзеф Бушко, Казимеж Фелешко, Еугеніуш Клосек. Серед наукових статей збірника “Про Буковину. Разом чи окремо?” хотілося б особливо відзначити публікацію Е. Клосека.

Отже, можемо стверджувати, що хоча здобутки польської історіографії національно-культурного руху польської громади на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є досить значними, однак їй, навіть після виходу у світ роботи Еміля Беджицького, бракує підготовлених на широкій джерельній базі фундаментальних праць із даної проблематики. Потрібно зауважити, що їхній підготовці сприятиме введення у науковий обіг різноманітних

не відомих раніше з різних причин джерел, які стають усе доступнішими дослідницькому загалові лише останнім часом.

Австрійську, німецьку і румунську історіографії, зважаючи на їхню взаємну доповнюваність, розглянемо у симбіозі, віддавши при цьому перевагу застосуванню проблемно-хронологічного підходу перед національно зорієнтованим.

Найґрунтовніше проблеми політичної, соціальної, економічної та культурної історії монархії Габсбургів ХІХ – початку ХХ ст., котрі стосувалися і польської спільноти Буковини, розроблено в німецькомовній історіографії в ХХ ст. Вагомими її здобутками є капітальні праці Альфреда Гюбера “Історія австрійської держави” (1895 р.), Роберта Адольфа Канна “Габсбурзька імперія. Дослідження її інтеграції та дезінтеграції” (1957 р.) та “Історія держави Габсбургів 1526–1918 рр.” (1977 р.), роботи “Монархія Габсбургів 1848–1918 р.” за ред. А. Вандрушки, П. Урбаніча (т. 3, ч. 1, 1980 р.), “Австрійська історія 1804–1914 рр.” за ред. Г. Вольфрама (1997 р.)²⁶. Близькою за духом до класичних праць Р.А. Канна з історії Австрії є монографія знаного англійського історика Алана Тейлора “Габсбурзька монархія 1815–1918 рр.” (1942 р.) (українською мовою її видано 2002 р. у перекладі з 2-го англословного видання)²⁷. Окремим, об’єктивним за методикою дослідження, науковим явищем є збірник статей під назвою “Проблеми часу Франца-Йосифа 1848–1916 рр.” (1967 р.) за загальною редакцією австрійського історика Фрідріха Енгеля-Яноші та німецького дослідника Гельмута Румплера²⁸.

Значний інтерес становило з’ясування елементів проблеми міжнаціональних відносин у “клаптиковій” монархії пореформеної доби, особливо в герцогстві Буковина, взаємин польської спільноти краю з іншими національними групами. Найбільшою об’єктивністю в її висвітленні, оцінці відповідних наукових напрацювань відзначився американський історик австрійського походження, один із найкращих дослідників історії багатонаціональної імперії Габсбургів, Роберт Адольф Канн. У працях “Багатонаціональна імперія. Націоналізм і національна реформа у монархії Габсбургів 1848–1918 рр.” (у 2 томах; американське видання – 1950 р.; австрійське видання – 1964 р.) та “Населення східних земель держави Габсбургів, 1526–1918 рр.” (у співавторстві зі Зденеком Давідом) (1984 р.) він не тільки розглянув проблему в динаміці, на базі значного фактичного матеріалу, а й зумів досягнути

неабиякої системності в її аналізі та узагальненні отриманих результатів²⁹. Вагомим словом на підтримку наукових поглядів Р.А. Канна стала виважена у висновках книга “Національна проблема в Австро-Угорщині” (1974 р.) американського дослідника румунського походження Александра Вайди³⁰.

Увагу австрійських, німецьких, румунських істориків привертали питання розвитку польських національних спільнот у краях і землях Австро-Угорської імперії, встановлення їхньої ролі у різних царинах життя монархії. Так, з’ясуванню причин, передумов та наслідків польської еміграції з польських етнографічних теренів протягом ХІХ ст. присвятив свою працю відомий німецький дослідник Гюнтер Вебер³¹. Достатньо багато для висвітлення історії проживання частини польської нації в межах Австро-Угорщини зробив також німецький історик Георг Мантойффель-Шоєге³².

Звертаючись до здобутків австрійської та німецької історіографій, можемо ствердити, що коло висвітлених ними питань є значним. Вони системно охоплюють історію краю (праця “Буковина” як частина багатотомної “Історії австро-угорської монархії у слові і картині”³³, роботи Г. Бідерманна³⁴, А. Фікера³⁵, А. Армбрустера³⁶, Е. Турчинського³⁷, Р. Вагнера³⁸, публікації Р. Баш-Ріттер, Г. Штоурца, Е. Вагнера³⁹), окремі аспекти його релігійного⁴⁰, культурного⁴¹ життя, національної диференціації населення герцогства⁴². Справді потужні опрацювання здійснені представниками цих історіографічних шкіл у вивченні середньої освіти австрійської Буковини⁴³, історії трансформації крайової вищої освіти в структурі університету “Франціско-Йозефіна” у Чернівцях⁴⁴. Проте всі наведені праці та публікації є другорядними стосовно проблематики цієї статті, тому перейдемо до аналізу робіт австрійських, німецьких, румунських істориків, що стосуються польської спільноти Буковини та її національно-культурного руху на теренах краю другої половини ХІХ ст. – 1914 р..

Різнопланові праці німецьких і румунських істориків Буковини, видані до Першої світової війни і після її завершення, трактують характер буковинської Полонії, її суспільні і національно-культурні ініціативи в регіоні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досить однобічно, всіляко применшуючи їхнє значення і намагаючись наголосити на тому, що, оскільки чисельність поляків і спольщених вірменів, котрі проживали в герцогстві Буковина, була не надто велика, так само незначним був і вплив представників польської

спільноти на політичне, господарське, соціальне, культурне, освітнє, побутове життя Буковини⁴⁵.

Серед австрійських науковців знаний дослідник Р.Ф. Кайндль відзначився великою кількістю праць, присвячених різноманітним аспектам історії Буковини. Враховуючи тематику даної статті, нас цікавитимуть лише кілька з них. У праці “Розміщення поселень національних громад на Буковині від часу приєднання краю до Австрії з особливою увагою щодо німців” (1902 р.)⁴⁶ автор, зокрема, трактує поселення польських гуралів на Буковині як словацькі, незважаючи на те, що урядова статистика краю вважала чадецьких гуралів поляками. У масштабній роботі “Історія Буковини від найдавніших часів до наших днів” (1904 р.)⁴⁷ Кайндль оцінював акт долучення Буковини до Галичини у 1786 р. як “нещастя”, вважаючи його великою помилкою, через яку, на його погляд, на край “посипалися” всі можливі негаразди. В іншому місці він критикував звичай австрійських урядових структур щодо вимови і написання назв буковинських місцевостей на польський манер, вважаючи його “недоречним надужитком”, хоча сам, як і інші німці, припускався цього “надужитку”, підтверджуючи тим самим подібну вживаність деяких власних назв (топонімів, гідронімів тощо) слов’янського чи румунського походження.

У вище перелічених роботах Р.Ф. Кайндль не надто приязно і послідовно виявляв своє ставлення до поляків краю. Натомість, у статті “Поляки”, що ввійшла до синтетичної праці “Австро-Угорська імперія у слові і картині. Буковина” (1899 р.)⁴⁸, презентуючи буковинських поляків як етнічну групу, він виявив високий рівень знання традицій польської громади та мови. У даній публікації Р.Ф. Кайндль зовсім по-іншому виявив своє ставлення до буковинських поляків, відвівши їм значне місце серед національних громад краю, що формували наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. населення поліетнічної Буковини.

Інший німецькомовний дослідник, Еріх Прокопович, у праці “Кінець австрійського панування на Буковині” (1959 р.) висвітлив становище краю в різних сферах життєдіяльності у переддень та в роки Першої світової війни⁴⁹. Особливу увагу він приділив її закінченню на Буковині та аналізу підсумків, з якими до того моменту підійшла кожна з національних громад герцогства. У його ж роботі під назвою “Національний рух румунів на Буковині і дакороманізм” (1965 р.)⁵⁰ чітко розкрито передумови та хід наростання

національного руху румунської інтелігенції на Буковині у другій половині XIX – початку XX ст., еволюцію його характеру від націоналізму аж до іредентизму, та вказано, як це вплинуло на відносини румунів з іншими національними громадами краю, зокрема поляками.

Серед румунських авторів кінця XIX – першої половини XX ст. на увагу заслуговують праці Теодора Белана, Дімітрія Дана, Йона Ністора⁵¹. Монографія Йона Ністора “Міжнаціональна боротьба на Буковині з особливим розглядом румунсько-українських відносин” (1918 р.) варта того, щоб розглядати її окремо від інших робіт. Автор поставив у центрі наукової праці проблему дослідження румунсько-українських протиріч, що були віссю буковинської внутрішньої політики перед Першою світовою війною, приділивши значно менше уваги виявленню ролі представників інших національних громад у даному протистоянні. Однак варто вказати, що політичні погляди Й. Ністора вплинули на якість його наукових пошуків. Бувши відвертим прихильником ідеї “Великої Румунії”, він розглядав український національний рух на теренах краю як деструктивну силу, виходячи з аксіоми про належність австрійської Буковини за принципом “історичного права” до Румунського королівства. Він також, – без підстав для цього, – висловлював переконання, що польська спільнота Буковини підтримувала і підтримуватиме подібну “наукову” точку зору на проблему державної приналежності регіону.

Доробок румунської історіографії відносно національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини XIX ст. – 1914 р. від 1918 р. до кінця XX ст. був практично нульовим. Лише на початку XXI ст., в контексті євроінтеграційних прагнень Румунії і для створення позитивного наукового іміджу країни, румунські дослідники перейшли до вивчення рухів інших, окрім румунської, національних спільнот на теренах різних регіонів Центрально-Східної Європи, в тому числі і Буковини. Спробою дослідження історії формування польської громади в регіоні, аспектів її національного життя від останньої чверті XVIII до початку XXI ст. постала монографія румунських науковців з м. Сучава Флоріна Пінтеску і Данієля Гренчука “З історії поляків на Буковині (1774–2002)” (2002 р.)⁵². Автори цієї роботи зосередилися на польсько-румунських відносинах на Буковині у вказаний період. Оцінюючи такі стосунки в різні моменти історичного поступу цих національ-

них спільнот, вони не забули наголосити на їхній “безхмарності”, протиставляючи останні нібито “конфліктним” вислідам подібних польсько-українських контактів.

Досить багато публікацій, проблематика котрих стосувалася буковинської Полонії, з боку німецьких⁵³ (Еріка Бека, Норберта Гашлера, Ортфріда Котцяна, Емануеля Турчинського) і румунських⁵⁴ (Аурела Бузінку, Ніколає Чяхіра, Міхая Якобеску, Георге Остафі-Оста, Владіміра Требіча) авторів знаходимо у збірниках наукових праць “Про Буковину. Разом чи окремо?” (2000 р.), “Буковина обирає діалог” (1999 р.), “Буковина. Відблиски і тіні “Європи в мініатюрі” (1995 р.), виданих у Польщі, а також у наукових виданнях, що виходять на теренах Румунії, – “Анналах Буковини” (“Центр вивчення Буковини” при Румунській академії наук, м. Радівці) та “Буковинському віснику”.

У вітчизняній історіографії прояви національно-культурного руху польської громади на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р. вивчені недостатньо, оскільки в поле зору українських дослідників така проблематика потрапила лише від початку 90-х років ХХ ст. Відповідно, можемо згадати тільки деякі публікації, видані друком у збірниках наукових статей і матеріалах міжнародних наукових конференцій фахівцями з Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича⁵⁵.

На особливу відзнаку, будучи прикладами у провадженні буковинознавчих студій, заслуговують, на нашу думку, праця з історії національного руху українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. О.В. Добржанського, перший том “Етнографії Буковини” Г.К. Кожолянка, монографія з проблем демографічної історії Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Г.М. Скорейко, робота з історії національного товариського руху буковинських німців С.Д. Осачука⁵⁶.

Підбиваючи певні підсумки щодо характеристики історіографії теми, автор хотів би зробити кілька зауваг. По-перше, незважаючи на видиму значну кількість колективних наукових праць, монографій, наукових статей, виданих українськими, польськими, австрійськими, німецькими та румунськими фахівцями у контексті буковинознавчих студій і схарактеризованих у даному огляді, лише незначний відсоток безпосередньо стосується історії польської спільноти на теренах краю та її національно-культурного руху другої половини ХІХ ст. – 1914 р. По-друге, навіть праці, які чітко

стосуються вище згаданих наукових проблем, не можуть бути визнані такими, що написані з залученням значного фактичного матеріалу і достатньої кількості джерел, отже, їхній науковий рівень міг би бути вищим. І, по-третє, над багатьма дослідниками минулих років (зокрема тими, які працювали в СРСР, соціалістичних Румунії, Польщі, а також Австро-Угорщині, Австрійській Республіці, ФРН) тяжіли їхні політичні та ідеологічні переконання, тобто деякі узагальнення не вповні відповідали реальності і науковій істині. Зважаючи на це, потрібним видається розглянути джерельну базу національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р.

Джерельна база проблематики розгалужена, різноманітна як в інформаційному, так і у лінгвістично-номенклатурному плані. Беручи до уваги таку обставину, для її чіткої, планомірної характеристики пропонується класифікувати наявний масив рукописних, друкованих і фототехнічних документальних джерел за допомогою критеріїв походження та виконання, поділивши їх на відповідні групи:

- 1) джерела архівних фондів, відділів рукописів бібліотечних закладів у вигляді рукописів і мікрофільмів;
- 2) друковані джерельні матеріали;
- 3) статистичні, мемуарні, публіцистичні, довідкові та бібліографічні видання;
- 4) матеріали періодичної преси.

1. Широке коло джерельних матеріалів, що стосуються обраної тематики, пропонують досліднику фонди Центрального державного історичного архіву у м. Львові (ЦДІАЛ). Так, зокрема, об'ємними за рівнем інформаційної насиченості, необхідними для використання постали справи опису №1 фонду №82 (“Бялиня-Холодецький Юзеф, польський громадський діяч, історик (1852–1934)”) ⁵⁷ вказаного архівного закладу, з яких автор почерпнув матеріали щодо участі Ю. Бялині-Холодецького у національно-культурному русі поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р., його професійної, наукової, громадської діяльності.

Питання польської політичної еміграції на Буковину першої і другої половини ХІХ ст. висвітлено на сторінках справ опису №1 фонду №102 (“Колекція документів про польське повстання 1863–1864 рр.”), опису №1 фонду №195 (“Товариство взаємної допомоги

учасників польського повстання 1863–1864 рр.”) та опису №1 фонду №474 (“Колекція документів про польські повстання 1830–1831 і 1848 рр.”)⁵⁸ ЦДІАЛ.

У фондах ЦДІАЛ містяться джерельні матеріали, що стосуються наукових проблем зародження і перших кроків польського національно-культурного руху на австрійській Буковині, зв'язків і відносин польських благодійних, професійних, культурно-просвітніх товариств Галичини з подібними інституціями національно-культурного життя Полонії на Буковині. Вони перебувають, головним чином, в архівних справах описів №25 фонду №146 (“Галицьке намісництво”), №1 фонду №424 (“Студентське товариство “Академічна читальня”, м. Львів”), №1 фонду №466 (“Товариство польських журналістів, м. Львів”) та опису №1 фонду №841 (“Об'єднання польських жіночих християнських товариств, м. Львів”)⁵⁹.

Матеріали, що стосуються аспектів співпраці між галицькими поляками і представниками польської етнокультурної спільноти Буковини в окреслений час у справі розвитку польського національного життя на теренах згаданих регіонів, перебувають також у Державному архіві Львівської області (ДАЛО). З них нами використано ті, що містяться у справах опису №1 фонду №765 (“Студентська бібліотека у Львові. “Академічна читальня” у Львові”) та опису №1 фонду №902 (“Львівський міський архів”)⁶⁰ ДАЛО.

Значний масив неопублікованих документів, без яких практично неможливо науково досліджувати проблему, зберігається в Державному архіві Чернівецької області (ДАЧО). Основу цього комплексу складають джерельні матеріали архівних фондів №3 (“Крайове управління Буковини”, описи №1-2)⁶¹, №10 (“Дирекція поліції м. Чернівці”, опис №1)⁶², №39 (“Магістрат м. Чернівці”, описи №1-3)⁶³, №147 (“Чернівецький змішаний суд м. Чернівці, опис №27)⁶⁴, №211 (“Крайова шкільна рада Буковини”, опис №1)⁶⁵. У них міститься велика кількість матеріалів діловодства крайових державних установ і громадських організацій: протоколи, розпорядження, вказівки, циркуляри, доповідні записки, інструкції, пояснення, звернення, клопотання, прохання, скарги і відповіді на них, що стосуються польської спільноти на Буковині, її національно-культурного руху в регіоні, процесу інституалізації та розвитку останнього. Наприклад, у фондах Крайового управління Буковини

і дирекції поліції м. Чернівці цінними є документи про нагляд за польськими благодійними, культурними, просвітніми, навчальними, політичними закладами, окремими суспільними діячами. Крайова та повітова влада збирала інформацію про громадсько-політичну активність на теренах краю, аналізувала її, видавала розпорядження. Крім багатого фактичного матеріалу щодо національних прагнень поляків, згадані документи дають можливість визначити ставлення органів влади до буковинських полонійних інституцій, польського національно-культурного руху загалом. Позиція владних структур неодноразово змінювалася залежно від напрямку, в якому розвивалося політичне життя держави загалом, справляючи значний вплив на темпи і напрямки розгортання полонійних ініціатив у герцогстві.

Для дослідження помітне значення мають матеріали щодо проведення політичних та адміністративних реформ, справи про вибори до австрійського парламенту і сейму Буковини, органів громадського самоврядування, статистичні дані про склад населення, політико-адміністративний поділ, про друковані видання та нагляд за ними, про проведення переписів населення тощо.

Загальнообов'язковою була реєстрація статутів товариств і громадських організацій у місцевих органах влади. Тому в архівних фондах крайових владних органів сформувалася чимала колекція статутів та інших документів, пов'язаних із заснуванням, визначенням правового статусу і діяльністю громадських об'єднань. Зокрема, у фонді "Крайове управління Буковини" збережено статuti першого полонійного товариства регіону – Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської у Чернівцях, – які декілька разів змінювалися. Їх вивчення дає змогу простежити трансформацію цього об'єднання – від гуртка взаємодопомоги до центральної благодійної і культурно-просвітньої організації поляків Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Подібне можна сказати і про статuti Товариства польських студентів "Огніско", політичного товариства "Буковинське коло польське", просвітніх товариств при бурсах імені І.-М. Іссаковича, імені Адама Міцкевича, імені Яна Кілінського тощо.

Усі товариства обов'язково повідомляли органи крайової влади про проведення звітно-виборних зборів і зміни у керівництві. Таких документів чимало у названих фондах. Цікавими були теж звернення, клопотання полонійних організацій, які подавалися до

крайової і міської влади з окремих питань національно-культурного життя, документи стосовно надання певної фінансової допомоги польським освітнім закладам.

Становище римо-католицької і вірмено-католицької церков, вірними яких була більшість етнічних поляків і спольщених вірменів краю, частково висвітлюють важливі документи, котрі містяться в описі №2 фонду №3 “Крайове управління Буковини”, натомість аспекти вирішення освітніх проблем – джерельні акти фонду “Крайова шкільна рада”.

Цікаві матеріали біографічного характеру зберігаються у фондах відділу рукописів Наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України (м. Львів). Серед них найбільш значущі для цього дослідження ті джерела, що стосуються певних аспектів життєвого і творчого шляху, наукової, політичної та громадської діяльності видатних діячів польського національного і національно-культурного рухів у Галичині та Буковині відповідно, – Францішка Смольки та Александра Моргенбессера (Боберського), – і відносин між ними⁶⁶.

Важливими джерельними матеріалами є рукописні і друкovanі мікрофільмові документи, що стосуються справ буковинської Полонії у досліджуваній проміжок часу, фрагменти листування провідних діячів польського національно-культурного руху у краї другої половини XIX – початку XX ст. з полонійними діячами різних частин Австро-Угорщини, інших європейських країн, віднайдені й опрацьовані автором у різноманітних наукових установах Польської Республіки. Зокрема, йдеться про певні фонди і відділи Архіву нових актів (м. Варшава), читалень старих друків та графічних і картографічних зібрань Ягеллонського університету (м. Краків), відділів рукописів і мікрофільмових зібрань Національного закладу імені Оссолінських (м. Вроцлав).

Проблематика джерельних матеріалів Архіву нових актів (м. Варшава) є надзвичайно широкою. З їхнього величезного масиву використано певні відомості щодо законодавства та актів судочинства Австрійської (Австро-Угорської) імперії відносно розвитку в межах монархії Габсбургів національних рухів. Так, досить потрібними для диверсифікації інформаційних джерел відносно конституційних реформ в імперії Габсбургів 60-х рр. XIX – початку XX ст., аналізу законодавчих актів, які визначали правові рамки існування громадських національно-культурних

інституцій в Австро-Угорщині, стали конституційні акти та документи органів державного управління монархії Габсбургів: міністерства внутрішніх справ⁶⁷, Державного трибуналу (суду)⁶⁸, Вищого судового і касаційного трибуналу (суду)⁶⁹ держави. Вони недвозначно, як прецеденти конституційного права, трактували державні нормативні акти вищої юридичної сили.

Наукова бібліотека Ягеллонського університету пропонує досліднику у читальнях старих друків, графічних і картографічних зібрань цікаві документи стосовно розташування на теренах Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. головних полонійних осередків. Зокрема, автору стали в нагоді короткі, друкovanі на підставі докладніших збірників статистичних матеріалів, відомості “Спеціального довідника населених пунктів герцогства Буковина. 1893 р.”⁷⁰, де подано характеристику буковинських місцевостей, в яких проживали представники польської нації. Близьким до згаданого джерела, однак якісно відмінним від нього, став документ картографічного характеру, – карта коронного краю Буковина станом на 1868 рік, у межах якої спеціально позначені поселення, де компактно мешкали групи польського населення⁷¹.

Рукописні та мікрофільмові епістолярні джерельні матеріали представлені у сховищах відділів рукописів і мікрофільмових зібрань Національного закладу ім. Оссолінських (м. Вроцлав)⁷². Ці типи документальних джерел поєднує між собою те, що певна частина справ, які містять кореспонденції деяких діячів національно-культурного руху польської спільноти на Буковині другої половини XIX – початку XX ст., доступна в рукописному вигляді, інші з них, найбільше пошкоджені часом та неякісними умовами їхнього зберігання, пропонуються дослідникам у вигляді мікрофільмів. Так, наприклад, автором були проаналізовані листування відомої буковинської польської літераторки Марії Бартусувни з редакціями полонійних чернівецьких часописів “Світанок” (“Przedświt”), “Газета польська” (“Gazeta polska”) другої половини 70-х – початку 80-х рр. XIX ст., приватні папери відомих діячів польського національного руху в Галичині Тадеуша Романовича і Францішка Смольки. За ними можемо детально простежити зв’язки цих постатей з дослідником буковинської Полонії Леславом Боронським та її чільним ідеологом Александром Моргенбессером.

Отже, архівні й інші неопубліковані джерела, що стосуються вказаної проблематики, є тим масивом документів, який включає матеріали діловодства органів державної влади, громадських організацій, особисті документи визначних діячів польського національного руху Буковини і Галичини. Більшість документів державних установ – рукописи, писані німецькою мовою, інколи з перекладом польською. Головною мірою, інформація, котра в них міститься, відзначається доволі високим ступенем достовірності. Уважного ставлення щодо виявлення та обробки відповідних інформативних даних потребували епістолярні джерела та документи іншого походження і типів.

2. Другу групу документальної бази складають друквані джерела. Для розуміння суспільних процесів у регіоні, політико-правового становища поляків, спольщених вірменів, умов діяльності державних і громадських установ не можна обійтися без законодавчих документів. Вони публікувались в офіційних збірниках, таких як “Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich” (“Вісник державних законів для Австрійської імперії”)⁷³, “Landes-Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina” (“Вісник крайових законів і розпоряджень для герцогства Буковина”)⁷⁴, “Handbuch der Gemeindeverwaltung für das Herzogthum Bukowina” (“Збірник актів (норм) громадського управління для герцогства Буковина”)⁷⁵.

Серед друкваних джерел не можна оминати увагою звіти діяльності Буковинського сейму. Вони відображали найважливіші проблеми, котрі стояли перед громадськістю краю, непрості суперечки, що точилися між національними представниками, посольськими (депутатськими) групами. У контексті цього автором віднайдено деякі додатки до стенографічних протоколів ландтагу (сейму) герцогства Буковина, де містяться документальний і статистичний матеріали, які стосувалися польської спільноти краю⁷⁶.

Провідними документальними джерелами є також статuti різноманітних польських організацій і товариств, що діяли на Буковині наприкінці 60-х рр. XIX – початку XX ст.. Серед згаданих документів на особливу увагу заслуговують програми діяльності та розпорядчі документи Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської у Чернівцях і Сучаві⁷⁷, Товариства польських студентів “Огніско”⁷⁸, політичного товариства “Буковинське коло польське”⁷⁹, гімнастично-спортивного товариства “Сокіл”

м. Чернівці⁸⁰ і його філій, Товариства вірмено-католицької бурси ім. І.-М. Іссаковича, Товариства польської бурси ім. А. Міцкевича, Товариства ремісничої бурси ім. Я. Кілінського⁸¹, буковинських повітових відділень (у містах Сучава, Серет, селищі Іцкани-Двірець) Товариства народної школи (м. Краків)⁸², Товариства народної освіти (м. Львів)⁸³, інших полонійних організацій краю⁸⁴ і споріднених із ними структур⁸⁵.

Дещо осібну від статутів буковинських інституцій польського національно-культурного життя групу складають близькі до них документи – звіти про діяльність даних утворень, серед яких найбільший науковий інтерес становлять блоки річних звітів про діяльність Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської м. Чернівці⁸⁶, Товариства польських студентів “Огніско”⁸⁷, політичного товариства “Буковинське коло польське”⁸⁸, спортивно-гімнастичного товариства “Сокіл” (м. Чернівці)⁸⁹, Товариства вірмено-католицької бурси імені І.-М. Іссаковича, благодійно-просвітніх товариств при польських бурсах (школах-інтернатах) імені Адама Міцкевича, імені Яна Кілінського⁹⁰, Польського ощадного товариства⁹¹ (м. Чернівці), Товариства польських ремісників “Gwiazda” (з польської – “Зірка”)⁹².

3. Наступну групу джерел становлять статистичні, мемуарні, публіцистичні, довідкові, енциклопедичні і бібліографічні видання.

Серед статистичних праць, присвячених висвітленню та первинному аналізу демографічного, етнічного становища Буковини загалом і поляків у краї зокрема в другій половині XIX – на початку XX ст., на наш погляд, досить ґрунтовними є видання, підготовлені у 70-х – 90-х рр. XIX ст. російським ученим К. Шмедесом, галицьким науковцем Е. Воробкевичем, а також на початку XX ст. буковинським статистиком Г. Міттельманом⁹³. Водночас, найбільше у пригоді для вивчення генези польської спільноти Буковини, характеристики її соціально-демографічного становища у краї наприкінці XIX ст. стала брошура “Поляки на Буковині. Статистичний нарис” (1897 р.)⁹⁴, автор якої, Леслав Боронський, був відомим діячем польського культурно-просвітнього руху Галичини. В її тексті він подав докладну статистику демографічного, соціального та економічного становища польської етнічної групи у регіоні станом на середину 90-х рр. XIX ст., яка базувалася, головним чином, на даних загальнодержавного урядового перепису населення, проведеного в монархії Габсбургів у 1890 р.

В Австро-Угорщині діяла налагоджена і добре організована статистична служба. Регулярно друкувалися статистичні дані, які охоплювали різні сторони життя імперії та окремих її земель. Звідси, для нас найбільший інтерес становлять матеріали, що дають можливість вивчати етнічний склад населення, динаміку зміни чисельності жителів Буковини, зокрема в окремих населених пунктах краю⁹⁵.

Помітний інтерес для дослідника національно-культурного руху польської спільноти на Буковині другої половини XIX ст. – 1914 р. становлять мемуари про життєвий, творчий шлях, громадську діяльність провідних діячів та активістів буковинської Полонії, осіб, причетних до її національних ініціатив у згаданий проміжок часу. Такою книгою спогадів про перипетії своєї молодості і зрілих років під назвою “Спогади з львівської в’язниці”, наприклад, відзначився, так би мовити, “патріарх” польської спільноти Буковини А. Моргенбессер⁹⁶.

Іншою подібною мемуарною роботою є брошура Гжегожа Ціцімірського, активного діяча польського національно-культурного руху Галичини та Буковини, під назвою “Поляки на Буковині і освітні завдання Товариства народної школи (TSL)” (1907 р.)⁹⁷. У ній Г. Ціцімірський, ґрунтуючись на значній джерельній базі, висвітлив стан вивчення польськими дітьми краю рідної мови і літератури у школі та поза нею, перспективи розвитку Змішаного кола Товариства народної школи – TSL, створеного 1902 р. у м. Чернівці, та подібних філій TSL у містах Сучава, Серет, селищі Іцкани-Двірець тощо.

Праця Валенти Цвіка “Минуле Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської” (1885 р.)⁹⁸ містить інформацію, щодо заснування, початкових кроків діяльності та подальших ініціатив першої з польських організацій краю протягом 1869–1885 рр., почерпнуту безпосередньо із втрачених на сьогодні джерел.

Органічно доповнює цю групу джерельних матеріалів блок публіцистичних робіт, які дають змогу зорієнтуватись у суспільно-політичному житті Буковини, динаміці й основних аспектах становлення, інституалізації та розвитку польського національно-культурного руху у краї.

В анонімній роботі Альфреда Гальбана (авторство останнього встановлено польським істориком Е. Беджицьким на підставі порівняльного аналізу стилю даних робіт з приватними паперами

цієї особи, а також за допомогою свідчень його сучасників і друзів⁹⁹) – професора Чернівецького університету “Франціско-Йозефіна”, досить знаного у краї політика і професійного публіциста – знаходимо викладені з дотриманням наукової термінології підбірки фактичного матеріалу з коментарями і детальним аналізом щодо міжетнічних відносин і міжнаціональної, переважно політичної боротьби у краї протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. Вони стосувалися і національно-культурного руху польської спільноти на Буковині в означений час¹⁰⁰.

Розумінню характеру національно-культурних ініціатив поляків на Буковині, природи певних конфліктів між націями та конфесіями краю сприяє брошура буковинського польського журналіста і громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст. Клеменса Колаковського “В обороні правди” (1886 р.)¹⁰¹. Окрім того, вона містить фактичні і статистичні дані з минулого польської громади буковинських теренів.

Корисними видами джерел є довідкові та енциклопедичні видання. Серед них слід назвати “Малу енциклопедію етнодержавознавства”¹⁰², “Новий орфографічний словник української мови”¹⁰³, архівно-бібліографічні фондові покажчики “Галицьке намісництво (1772–1921)”¹⁰⁴ по ЦДІАЛ, “Особисті архівні фонди відділу рукописів Наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України”¹⁰⁵, довідники матеріалів, що зберігаються в центральних державних архівах Польщі і стосуються польської політичної, трудової еміграції 1865–1939 рр., польського національно-визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., підготовлені відомим дослідником-полоністом Едвардом Колоджем¹⁰⁶.

Важливими також є бібліографічні праці, які стосуються історії національно-культурного руху польської громади на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р. Серед них варто виділити бібліографічні збірники “Закордонна Полонія”, видані в Польщі у 1979–1989 рр.¹⁰⁷, і скрупульозні бібліографічні праці знаного німецького дослідника Еріка Бека “Бібліографія буковинського краєзнавства. Література до 1965 р.” (видана у Мюнхені в 1966 р.)¹⁰⁸ і “Бібліографія буковинського краєзнавства. Література з 1965–1975 рр.” (видана в Дортмунді у 1985 р.)¹⁰⁹.

4. Четверту групу джерел формують матеріали періодичної преси, що у численних публікаціях крайових газет, котрі видавалися німецькою (“Bukowina”; “Genossenschafts-und Vereins-Zeitung”),

українською (“Буковина”), польською (“Gazeta polska”) мовами, та часописів з-поза меж Буковини, Східної і Західної Галичини (“Dziennik Ustaw Państwowych”; “Gazeta Narodowa”) стосувалися національно-культурного руху поляків на Буковині та виходили у другій половині ХІХ ст. – 1914 р.¹¹⁰.

Виваженими й об’єктивними у розкритті політико-адміністративного статусу краю в складі монархії Габсбургів, міжнаціональних відносин на теренах Буковини є статті, які друкувались у 60-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. на шпальтах часописів “Буковина” (“Bukowina”) та “Газети громад і товариств” (“Genossenschafts- und Vereins-Zeitung”), що виходили німецькою мовою. Будучи офіційними виданнями, вони частіше прагнули подати загалові актуальну інформацію, утримуючись від її подальшого коментування.

Серед важливих польських періодичних видань, безумовно, слід відзначити друкований орган буковинських поляків загалом і чернівецьких зокрема “Газета польська” (“Gazeta polska”), яка виходила спочатку двічі, а згодом – тричі на тиждень протягом 1883–1913 рр. У її публікаціях містяться матеріали, котрі досить об’єктивно висвітлюють різноманітні аспекти участі польської спільноти регіону в економічному, суспільно-політичному, культурному, мистецькому житті Буковини, починаючи з 80-х років ХІХ ст. і до початку Першої світової війни.

З українських видань ґрунтовним джерелом пізнання характеру польсько-українських стосунків у краї можемо назвати чернівецьку газету “Буковина”, що була створена як двотижневик і стала результатом співпраці Івана Тимінського, Юрія Федьковича та Клеменса Колаковського, редактора “Газети польської” від часу заснування останньої у 1883 р.. Її публікації аж до початку Першої світової війни витримано у толерантному відносно поляків дусі. Більшість українців добре пам’ятали, що активісти польської спільноти краю у відповідний період допомогли українським силам Буковини заснувати однойменний часопис і перетворити його з часом на щоденне видання.

Певну інформативну місію виконують і часописи, які щоденно виходили у Львові та Кракові польською мовою протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: “Щоденник державних законів” (“Dziennik Ustaw Państwowych”) і “Національна газета” (“Gazeta Narodowa”).

Підсумовуючи огляд джерел, можемо відзначити, що збереглася велика кількість різноманітних архівних та друківаних матеріалів з історії національно-культурного руху поляків на Буковині в окреслений період. Для залучення їх досить широкого кола довелося провести значну пошукову роботу. Складність її полягала в тому, що документальні джерела розкидані по багатьох архівах і відділах рукописів наукових закладів, розпорочені по різних фондах. Більшість із них носить фрагментарний характер, вимагає доповнення інформацією з інших джерел. Проте використання введених у науковий обіг рукописних і друківаних джерел сприяє комплексному вивченню національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р..

Отже, незважаючи на критичні зауваги, наявний стан наукової розробки та джерельна база достатні для всебічного розкриття обраної тематики. Водночас, зроблений історіографічний та джерелознавчий аналіз досліджуваної проблеми свідчить про те, що вона потребує висвітлення в українській та європейській історіографіях у межах окремої наукової монографії¹¹¹.

ПРИМІТКИ:

¹ Див.: Вовк С.Н., Маник О.Н. Неклассическая методология и многофакторный подход. – Черновцы: Прут, 1996. – 292 с.; Вовк С. Методология: сутність, підходи, перспективи розвитку // Буковинський журнал. – 2002. – Ч. 1-2. – С. 148-175.

² Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства / Відп. ред. С. Кримський. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.

³ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

⁴ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ – ХХ століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

⁵ Оугій О. Пошуки методологічної основи історико-гуманітарних досліджень // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2003. – Том 1 (15). – С. 246-253.

⁶ Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych ХVІІІ-ХХ w. / Pod red. Andrzeja Pilcha. – Warszawa: PWN, 1984. – 539 s.; Dzieje Polonii w ХІХ i ХХ wieku / Red. Marian M. Drozdowski. – Toruń: PTH, 1974. – 133 s.; Mechanizmy polskich migracji zarobkowych / Red. Celina Bobińska. – Warszawa: “Książka i Wiedza”, 1976. – 218 s.; Employment-Seeking Emigrations of the Poles World-Wide ХІХ and ХХ centuries // Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe 417. Prace polonijne, zeszyt 1. – Warszawa-Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1975. – 194 p.

⁷ Mickiewicz W. Emigracja Polska 1860-1890. – Kraków, 1908. – 172 s.; Babiński G. Więź etniczna a procesy asymilacji. Przemiany organizacji etnicznych:

zagadnienia teoretyczne i metodologiczne / Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe 783. Prace polonijne, zeszyt 10. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1986. – 174 p.; Eberhardt P. Polska ludność kresowa: rodowód, liczebność, rozmieszczenie. – Warszawa: PWN, 1998. – 242 s.

⁸ Borejsza J.W. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. – Warszawa: PWN, 1966. – 488 s.; Florkowska-Frančić H. Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym. – Wrocław-Warszawa-Kraków: ZniO; PAN, 1985. – 228 s.; Dach K. Osadnictwo polskie w Mołdawii w XIX wieku // Przegląd Polonijny. – R. 5. Z. 2. – Kraków, 1979. – S. 33-51; Dach K. Dyplomacja rumuńska a powstanie styczniowe // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. – Nr. XVIII / 1983. – Wrocław, 1983. – S. 5-43; Kozłowski J. Emigracja okresu schyłkowego RP szlacheckiej i porozbiorowa (do 1864) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII – XX wiek) / Pod red. A. Pilcha. – Warszawa: PWN, 1984. – S. 23-119; Tyrowicz M. Emigracja polska w Księstwach Naddunańskich po powstaniu styczniowym // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. – 1962. – Kraków, 1962. – S. 177-193.

⁹ Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie / Pod red. Wojciecha Wrześcińskiego. – Cz. 1. – Wrocław: UW, 1981. – 486 s.; Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie / Pod red. Wojciecha Wrześcińskiego. – Cz. 2. – Wrocław: UW, 1985. – 585 s.; Polacy w świecie: Polonia jako zjawisko społeczno-polityczne / Red. nauk. Albin Koprucki, Władysław Kucharski. – Cz. 1. – Lublin: UMCS, 1986. – 308 s.; Polacy w Austrii // Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe 417. Prace polonijne, zeszyt 2. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1976. – 287 s.; Polonia w Austrii / Pod red. Władysława Kucharskiego. – Lublin: Wydawnictwo "Polonia", 1987. – 212 s.; Polonia w Europie: praca zbiorowa / Pod red. Barbary Szydłowskiej-Cegłowej. – Poznań: PAN, 1992. – 745 s.

¹⁰ Kucharski W., Tomkowski Z. Polonia w Austrii. – Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe UMCS, 1976. – 110 s.; Kucharski W. Polacy i Polonia w Austrii. Cz. 1. Zasłużeni. – Lublin-Wiedeń: Multico, 2001. – 187 s.

¹¹ D'Abancourt Fr. Ks. Era konstytucyjna Austro-Węgierskiej monarchii od 1848 do 1881. – Kraków: Z drukarni Wł. Ańczyca i Spółki, 1881. – 340 s.

¹² Popławski J.L. Polityka autonomiczna w Austrii. – Lwów: Z drukarni W.A. Szyjkowskiego, 1898. – 36 s.; Wasilewski L. Austria społeczna. – Warszawa, 1907. – 82 s.; Wereszycki H. Historia Austrii. – Wrocław: ZniO, 1972. – 379 s.; Fiedor K. Austria: zarys dziejów politycznych. – Łódź: WSSM, 2000. – 374 s.

¹³ Kodeks prawa politycznego czyli Austriackie Ustawy Konstytucyjne 1848-1903 / Systematycznie zestawił, przełożył i opracował Dr Stanisław Starzyński. – Lwów, 1903. – 1069 s.; Grzybowski K. Historia państwa i prawa Polski, od uwłaszczenia do odrodzenia państwa / Uzupełnili i przygotowali do druku J. Bardach, S. Grodziski, M. Senkowska-Gluck. – T. IV. – Warszawa: PWN, 1982. – 749 s.; Grodziski S. Franciszek Józef I. – Wydanie trzecie. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Ossolineum, 1990. – 203 s.

¹⁴ Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów: zagadnienia narodowościowe. – Wyd. 2. – Kraków-Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1986. – 352 s.; Frasz Z. Galicja. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2000. – 298 s.; Wandycz P.S. The Poles in the Habsburg Monarchy // Austrian History. – Vol. 3, part 2. – Houston, 1964. – P. 261-286; Wereszycki H. The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the 19th Century: The Poles as Integrating and Disintegrating Force. – Kraków: (maszynopis), 1965. – 40 s.; Wereszycki H. The Poles as an

Integrating and Disintegrating Factor // *Austrian History*. – Vol. 3, part 2. – Houston, 1964. – P. 287-313.

¹⁵ Karbowski A. Młodzież polska akademicka za granicą 1795-1910. – Kraków: Nakładem Zjednoczenia TMPzG, 1910. – 435 s.; Paczkowski A. Prasa polonijna w latach 1870-1939: zarys problematyki. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1977. – 162 s.; Kietlicz-Wojnacki W. Polskie osiągnięcia naukowe na obczyźnie: od średniowiecza do II wojny światowej. – Lublin: LZG PKWN, 1980. – 352 s.; Klossowski A. Historia książki polskiej za granicą: problemy badawcze. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1980. – 84 s.; Szczerbiński M. Zarys działalności sokolstwa polskiego na obczyźnie w latach 1887-1918. – Katowice: Wydaw. AWF, 1982. – 215 s.; Kozłowski E. Wychowankowie Uniwersytetu Jagiellońskiego na emigracji w XIX i XX wieku // *Problemy Polonii Zagranicznej*. – T. 3. 1962-1963. – Warszawa: “Polonia”, 1964. – S. 113-120; Michalewska K. Uniwersytet Jagielloński a wychództwo w latach 1889-1939 // *Studia Historyczne*. – R. 25. Zesz. 2. – Kraków, 1982. – S. 215-241; Michalski Cz. Akademyckie organizacje wychowania fizycznego, sportu i turystyki na przełomie XIX i XX w. we Lwowie // *Львів: місто-супільство-культура: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого*. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 386-395.

¹⁶ Chotomski B. Opis Bukowiny. – Poznań: Nakładem drukarni Merzbacha, 1880. – 53 s.

¹⁷ Ćwik W. Bukowina. Wzmianka o jej przeszłości i zabytkach. – Czerniowce: Drukarnia Rudolfa Eckhardta, 1884. – 83 s.

¹⁸ Gotkiewicz M. Wspomnienia słowackie, fragmenty dotyczące górali bukowińskich (opracował i wstępem opatrzył Marek Gotkiewicz) // *Polacy z Bukowiny: ich losy i kultura – źródłem tożsamości narodowej: Materiały z Międzynarodowego Sejmiku Krajoznawczego PTTK. Żary, 8-10 czerwca 2001 roku*. – Żary, 2002. – S. 156-166; Gotkiewicz M. Ruchy migracyjne polskich górali po południowej stronie Beskidu // *Folia Geographica*. – Vol. II. – Kraków, 1969. – S. 5-55; Gotkiewicz M. Migracje górali czadeckich w XIX i XX wieku // *Czasopismo geograficzne*. – Tom XXXVIII. Zeszyt 1. – Wrocław, 1967. – S. 3-22; Gotkiewicz M. O czadeckich repatriantach z Bukowiny // *Etnografia polska. Studia i materiały*. – Kraków: PAN, 1962. – T. VI. – S. 93-133; Gotkiewicz M. Szukamy krewnych na Bukowinie. – Cieszyn, 1939. – 12 s.; Gotkiewicz M., Drozdek B. Pieśni śląskich górali i wesele w Pojanie Mikulie // *Prace i materiały etnograficzne*. – T. 7. – Lublin, 1948. – S. 349-368.

¹⁹ Kryczyński B. Bukowina a Polska // *Nasz kraj (Lwów)*. – 1906, tom II. – Nr 19. – S. 22-27; Nr 20. – S. 24-28; Nr 21. – S. 28-32; Nr 23. – S. 17-22; Nr 24. – S. 16-22.

²⁰ Polek J. Die Armenier in der Bukowina. – Czernowitz: Buchhandlung H. Pardini, 1906. – 43 S.; Theodorowicz L. Nieco o heraldyce i rodach Ormian polskich. – Lwów, 1925. – 24 s.; *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich / Pod red. Mirosławy Zakrzewskiej-Dubasowej*. – Lublin: UMCS, 1983. – 247 s.

²¹ Żukowski O.M. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego. – Czerniowce-Lwów, 1914. – 145 s.

²² Biedrzycki E. Historia Polaków na Bukowinie. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1973. – 261 s.; Willaume M. Polacy w Rumunii. – Lublin: PCKO UMCS, 1981. – 112 s.

²³ Bukowina. Wspólnota języków i kultur. – Warszawa: Energeia, 1992. – 79 s.

²⁴ Bukowina. Blaski i cienie "Europy w miniaturze". – Warszawa: Energeia, 1995. – 192 s.

²⁵ Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – 295 s.; O Bukowinie. Razem czy oddzielnie? – Piła-Warszawa, 2000. – 344 s.

²⁶ Huber A. Österreichische Reichsgeschichte. Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechts. – Prag-Wien-Leipzig: Tempsky Freytag, 1895. – 280 S.; Kann R.A. The Habsburg Empire. A study in integration and disintegration. – New York, 1957. – 227 p.; Kann R.A. Geschichte des Habsburgerreiches 1526-1918 / Aus dem Amerikanischen übertragen von Dorothea Winkler. – Wien: Hermann Böhlaus Verlag, 1977. – 617 S.; Die Habsburgermonarchie 1848-1918 / Hrsg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch. – Band III. 1. Teil (Teilband). Die Völker des Reiches. – Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – 774 S.; Österreichische Geschichte 1804-1914 / Hrsg. von H. Wolfram. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Von H. Rumpler. – Wien: Ueberreuter, 1997. – 672 S.

²⁷ Taylor A.J.P. The Habsburg Monarchy 1815 – 1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary. – London: Macmillan and Co., 1942. – 315 p.; Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 268 с.

²⁸ Probleme der Franzisco-Josephinischen Zeit 1848-1916 / Herausgegeben von Friedrich Engel-Janosi und Helmut Rumpler. – München: Verlag R. Oldenbourg, 1967. – 119 S.

²⁹ Kann R.A. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918: In two volumes. – Volume I. Empire and Nationalities. – New York: Columbia University Press, 1950. – 444 p.; Kann R.A. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918: In two volumes. – Volume II. Empire Reform. – New York: Columbia University Press, 1950. – 423 p.; Kann R.A. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen. – Bd. 2. Ideen und Pläne zur Reichsreform. – Graz: Hermann Böhlaus Verlag, 1964. – 457 S.; Kann R.A. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen. – Bd. 1. Das Reich und die Völker. – Graz: Hermann Böhlaus Verlag, 1964. – 472 S.; Kann R.A., David Z.V. The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918. – Seattle&London: University of Washington Press, 1984. – 543 p.

³⁰ Vaida A. The Nationality Problem in Austria-Hungary. – Leiden: E.J. Brill, 1974. – 188 p.

³¹ Weber G. Die polnische Emigration im neunzehnten Jahrhundert. – Essen: Essener Verlagsanstalt, 1937. – 115 S.

³² Manteuffel-Szoego, Georg baron. Geschichte des polnischen Volkes während seiner Unfreiheit 1772-1914. – Berlin: Verlag Duncker&Humblot, 1950. – 304 S.

³³ Die österreichisch-ungarisch Monarchie in Wort und Bild. – Bd. XII. Bukowina. – Wien, 1899. – 532 S.

³⁴ Bidermann H.J. Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung. 1775-1875. – Lemberg: Druck von Kornel Piller, 1876. – 87 S.

³⁵ Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). – Wien: Verlag der k.k. Statistischen Central-Commission, 1875. – 29 S.

³⁶ Armbruster A. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Augsburg: Hofmann-Verlag, 1993. – Band II. – 483 S.

³⁷ Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft. – Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1993. – 260 S.

³⁸ Wagner R. Vom Halbmond zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina und der Czernowitzer Universität "Francisco-Josephina". – Augsburg: Verlag "Der Südostdeutsche", 1995. – 535 S.; Wagner R. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Augsburg: Hofmann-Verlag, 1991. – Band I. – 625 S.; Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. – München: "Der Südostdeutsche", 1984. – 272 S.

³⁹ Basch-Ritter R. Das Herzogtum Bukowina // Österreich-Ungarn in Wort und Bild: Menschen und Länder. – Graz-Wien-Köln: Verlag Styria, 1989. – S. 151-171; Stourzh G. Der nationale Ausgleich in der Bukowina 1909-1910 // Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. von Ilona Slawinski und Joseph P. Strelka. – Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien: Lang, 1995. – S. 35-52; Wagner E. Czernowitz // Armbruster A. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Band II. – Augsburg: Hoffman-Verlag, 1993. – S. 141-178.

⁴⁰ Polek J. Zur Frage der Errichtung eines römisch-katholischen Bistums in der Bukowina. – Czernowitz: Bukowinaer Vereinsdruckerei, 1909. – 28 S.

⁴¹ Burger H. Mehrsprachigkeit und Unterrichtswesen in der Bukowina 1869-1918 // Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. von Ilona Slawinski und Joseph P. Strelka. – Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien: Lang, 1995. – S. 93-127.

⁴² Simiginowicz-Staufe L.A. Die Völkergruppen der Bukowina. – Czernowitz: Druck und Verlag von H. Czopp, 1884. – 203 S.; Wagner R. Die Bukowiner Armenier // Armbruster A. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Band II. – Augsburg: Hoffman-Verlag, 1993. – S. 79-85; Wagner R. Geschichte der Polen in der Bukowina // Südostdeutsche Vierteljahres Blätter. – Jg. 25. Folge 4. – München, 1976. – S. 288-289.

⁴³ Wagner R. Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina. – Band I. Volksschulen, Lehrer- und Lehrerinnen-Bildungsanstalt nebst einer Beschreibung der Bukowina von Balthasar Hacquet. – München: Verlag "Der Südostdeutsche", 1985. – 200 S.; Wagner R. Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina. – Band II. Mittel-, Berufs- und Hochschulwesen. – München: Verlag "Der Südostdeutsche", 1986. – 232 S.

⁴⁴ Die Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Viertel jahrhundert ihres Bestandes. Festschrift hrsg. von Akademischen Senate. – Czernowitz, 1900. – 160 S.; Norst A. Alma mater Francisco-Josephina. Festschrift zu deren 25-jährigem Bestande. Mit einem Vorwort. – Czernowitz, 1900. – 136 S.; Prokopowitsch E. Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz. – Clausthal-Zellerfeld, 1955. – 83 S.; Wagner R. Alma mater Francisco-Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. – München: Verlag Hans Meschendörfer, 1975. – 427 S.; Prelitsch H. Die Korporationen an der Czernowitzer Universität // Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschum in der Bukowina / Hrsg. von Franz Lang. – München: Südostdeutschen Kulturwerks, 1961. – S. 357-380; Turczynski E. Die Universität Czernowitz // Buchenland. 150 Jahre Deutschums in der Bukowina. – München, 1961. – S. 321-355.

⁴⁵ Bălan T. Emigrantii poloni în Bucovina i Moldova în secolul de XIX-lea. – Cernauti, 1920. – 158 p.; Nistor I. Istoria Bucovinei. – Bucuresti: Humanitas, 1991. – 454 p.

⁴⁶ Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – 538 S.

⁴⁷ Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Drei Teille in einem Band. – Czernowitz: Buchhandlung von R. Eckhardt, 1904. – 154 S.

⁴⁸ Kaindl R.F. Die Polen // Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Bd. XII. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 306-314.

⁴⁹ Prokopowitsch E. Das Ende der österreichischen Herrschaft in der Bukowina. – München: Verlag R. Oldenbourg, 1959. – 70 S.

⁵⁰ Prokopowitsch E. Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus. – Graz-Köln: Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1965. – 192 S.

⁵¹ Bălan T. Emigranții poloni în Bucovina i Moldova în secolul de XIX-lea. – Cernauti, 1920. – 158 p.; Dan D. Die orientalischen Armenier in der Bukowina. – Czernowitz, 1890. – 38 S.; Nistor I. Der nationale Kampf in der Bukowina mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen. – Bucuresti: Institut. De Arte Grafice, 1918. – 227 S.

⁵² Pintescu F., Hrenciuc D. Din istoria polonezilor în Bucovina (1774-2002). – Suceava: ZPwR, 2002. – 248 p.

⁵³ Beck E. “Białe plamy” w badaniach bukowińskich // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 98-104; Gaschler N. Chronik der römisch-katholischen Pfarre Sereth // Analele Bucovinei. – 1997. – An IV, 1. – S. 117-130; Kotzian O. Zwischen Föderalismus und Zentralismus. Die Entwicklung und Bedeutung des Regionalbewußtseins in der Bukowina // Analele Bucovinei. – Tom IV, 3. – Bucuresti, 1997. – S. 633-642; Turczynski E. Sztuka konsensusu, czyli o kulturze politycznej Bukowiny // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 11-27.

⁵⁴ Buzincu A. Tolerancja na obszarze wieloetnicznym – wiedza, postawa czy ludzka potrzeba // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 78-83; Ciachir N. Aspecte din istoria polonezilor din Bucovina oglindite in arhive românești // O Bukowinie. Razem czy oddzielnie? / Pod red. K. Feleszki. – Piła-Warszawa, 2000. – S. 60-66; Iacobescu M. Împreună împotriva vicisitudinilor istorice: crâmpoie din istoria relațiilor româno-poloneze din Bucovina // O Bukowinie. Razem czy oddzielnie? / Pod red. K. Feleszki. – Piła-Warszawa, 2000. – S. 37-48; Iacobescu M. Kraina buków // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 28-39; Ostafi-Ost G. Etnic si economic în Bucovina // Bukowina. Blaski i cienie “Europy w miniaturze”. – Warszawa: Energeia, 1995. – P. 45-62; Trebici V. Relatiile dintre societățile studentesti române si germane de la Universitatea din Cernăuți ca model de înțelegere interetnică (1875-1938) // Analele Bucovinei. – 1997. – An IV, 2. – P. 281-286.

⁵⁵ Ботушанський В.М. Національний склад населення Північної Буковини (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 45-54; Ботушанський В., Ботушанська Г., Скорейко Г. Національний і релігійний склад населення Чернівців за урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. Вип. перший. – Чернівці, 1993. – С. 116-130; Добржанський О. Українсько-польські стосунки на Буковині у 80-х – 90-х рр. XIX ст. // Bukowina. Blaski i cienie “Europy w miniaturze”. – Warszawa: Energeia, 1995. – С. 113-120; Добржанський О.

Українсько-польські взаємини на Буковині у другій половині XIX ст. // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодні: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 р. / За ред. Ю. Вовка. – К., 2000. – С. 128-135; Kruhłaszow A. Narodowo-kulturalne tradycje Północnej Bukowiny // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 262-268; Макар Ю.І. Українсько-польські взаємини на Буковині за часів Австро-Угорщини: роздуми історика // Історико-політичні проблем сучасного світу: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 146-154; Makar J., Dobrzański O. Stosunki polsko-ukraińskie na Bukowinie w drugiej połowie XIX wieku // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 111-117; Масан О.М. Нестор Буковинської Полонії // X Всеукраїнська славистична конференція “Духовне відродження слов’ян у контексті європейської та світової культури”: Тези доповідей (м. Чернівці, 18-20 травня 1992 р.). – Чернівці: ЧДУ, 1992. – Том II. – С. 162-163; Масан О. Його називали батьком міста... [До 175-річчя від дня народження А. Кохановського] // Чернівці. – 1992. – 20 лист. – С. 4; Masan O. Czernowitz als regionales Zentrum // Czernowitz. Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Hrsg. von H. Heppner. – Wien: Böhlau Verlag, 2000. – S. 145-166; Masan O. Czerniowce. Na rubieżach epok, kultur, cywilizacji // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 70-77; Скорейко Г.М. Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XVIII – початок XX століття) // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1996. – С. 54-61; Скорейко Г. Релігійний склад населення Буковини в 50-х рр. XIX ст. – 1910 р. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 42-50; Скорейко Г.М. Природний рух населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX – поч. XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С. 188-200; Струтинський В.Є., Яценюк Ф.С. Поляки на Буковині у XIX – на початку XX ст.: деякі аспекти участі в громадсько-політичному та господарському житті // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1996. – С. 62-73; Strutyński W. Kultura polska na obszarze bukowińskiego pogranicza: historia i dzień dzisiejszy // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодні: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 р. / За ред. Ю. Вовка. – К., 2000. – С. 115-127; Strutyński W., Jaceniuk F. Polscy Bukowińczycy // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 118-129; Osaczuk S. Narodowe i ponadnarodowe związki studenckie na dawnej Bukowinie // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 89-97; Osaczuk S. Stosunki narodowościowe w Bukowinie i ich rozwój pod panowaniem austriackim // Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI – XX wieku: Społeczeństwo–gospodarka–polityka / Pod redakcją M. Wojciechowskiego i R. Schatkowsky’ego. – Toruń: POZKAL, 1996. – S. 109-114.

⁵⁶ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. – Том 1. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 384 с.; Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний нарис. – Чернівці: Прут, 2002. – 220 с.; Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 82. Оп. 1. Спр. 1, 9, 18.

⁵⁸ Там само. – Ф. 102. Оп. 1. Спр. 87; Ф. 195. Оп. 1. Спр. 1, 14; Ф. 474. Оп. 1. Спр. 7, 20.

⁵⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 146. Оп. 25. Спр. 46, 101, 183, 185, 204, 222-223; Ф. 424. Оп. 1. Спр. 3, 46-47, 53; Ф. 466. Оп. 1. Спр. 65, 87; Ф. 841. Оп. 1. Спр. 2, 10.

⁶⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 765. Оп. 1. Спр. 1-4, 8-9; Ф. 902. Оп. 1. Спр. 1-3.

⁶¹ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 101, 289, 812, 1932, 3065, 3778, 5925, 6038, 6217, 6219, 6562, 6564, 6829, 6850, 7089, 7411, 7420, 7448-7449, 7452, 7788, 10962, 11607; Ф. 3. Оп. 2. Спр. 1772, 10183, 12224, 13602, 16110, 19292, 24017, 24077, 29074, 29079.

⁶² Там само. – Ф. 10. Оп. 1. Спр. 977, 1084.

⁶³ Там само. – Ф. 39. Оп. 1. Спр. 5299, 6037; Ф. 39. Оп. 2. Спр. 174; Ф. 39. Оп. 3. Спр. 404.

⁶⁴ Там само. – Ф. 147. Оп. 27. Спр. 1, 10.

⁶⁵ Там само. – Ф. 211. Оп. 1. Спр. 9758, 12970.

⁶⁶ Наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (м. Львів). Відділ рукописів. Фонд 9. Фонд Францішка Смольки: Частина I. – 325 арк.; Частина II. – 210 арк.; Фонд 67. Фонд Боберських (Моргенбессерів): Частина I. – 375 арк.; Частина II. – 237 арк.

⁶⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej – AAN). Reskrypt Ministra Spraw Wewnętrznych Austro-Węgier z 4 kwietnia 1893 r. – L.5.540.

⁶⁸ AAN. Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 8 lipca 1897 r. – L.214; Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 14 lipca 1890 r. i 25 października 1890 r. – Hye nr 487, Hye nr 580; Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 26 października 1877 r. – Hye nr 144; Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 26 października 1875 r. – Hye nr 37.

⁶⁹ AAN. Orzeczenie plenarne Najwyższego Trybunału Sądowego i Kasacyjnego z 25 października 1892 r. – L.12.480; Orzeczenie plenarne Najwyższego Trybunału Sądowego i Kasacyjnego do § 2 ustawy z 15 listopada 1867 r. o prawie zgromadzenia się, wydane 17 lutego 1891 r. – L.864.

⁷⁰ Biblioteka Naukowa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Czytelnia Starych Druków. Special Orts-Repertorium der Bukowina. 1893 (streszczenie). – L.III.384089.

⁷¹ Ibid. – Czytelnia Zbiorów Graficznych i Kartograficznych. Karte von Herzogthum Bukowina. – Mapa nr 64.

⁷² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział rękopisów. Sygn. BD 4. 5994/II. Korespondencja Marii Bartusówny z wydawcami i redaktorami pism 1875-1884 (“Gazeta polska” – Czerniowce (Kołakowski), “Przedświt” – Czerniowce (Rychter)). – 126 s.; Dział rękopisów. Sygn. BD 4. 5995/II. Materiały i akty do życiorysu Marii Bartusówny 1854-1885. – 125 s.; Dział zbiorów mikroformowych. Sygn. BD 4. N.2054. Mikroformy. Korespondencja Oswalda Balzera. Lata 1879-1932. Tom XII. – 436 s.; Dział zbiorów mikroformowych. Sygn. BD 4. N.2054. Mikroformy. Korespondencja Oswalda Balzera. Lata 1879-1932. Tom XIV. – 406 s.

⁷³ Allgemeines Reichs-Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthums Oesterreich. 1849. – Wien, 1850. – S. 151-187; Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. –

Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 377-381; Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1868. – Wien, 1868. – St. XVII. – S. 76-79; Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1867. – Wien, 1867. – St. LVIII. – S. 371-389; Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1855. – Wien, 1855. – St. XXVII. – S. 521-550.

⁷⁴ Allgemeine Landes-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Bukowina. 1850. Стѣк XXI. – Czernowitz, 1850. – S. 448-457; Landes-Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina. 1854. – Czernowitz, 1854. – St. IX. – S. 107-220; Landes Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina. 1853. – Czernowitz, 1854. – St. XIII. – S. 516-590.

⁷⁵ Handbuch der Gemeindeverwaltung für das Herzogthum Bukowina. Auftrage des bukowinaer Landesausschusses zusammen gestellt vom Landessekretäre Eugen Simiginowicz. – Czernowitz: Druck der R. Eckhardt'schen Universitätsbuchdruckerei, 1900. – 1576 S.

⁷⁶ Bericht des bukowinaer Landesausschusses über dessen Gesamthätigkeit seit I. Sept. 1885 bis Ende Juli 1886. – Czernowitz, 1886. – 68 S.; Bericht des bukowinaer Landesausschusses über dessen Gesamthätigkeit seit I. Sept. 1899 bis Ende Juli 1900. – Czernowitz, 1900. – 57 S.

⁷⁷ Statut towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnii polskiej w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1900. – 8 s.; Statut towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnii polskiej w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1881. – 11 s.; Statut towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnii polskiej w Suczawie. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1907. – 14 s.

⁷⁸ Statut towarzystwa akademików polskich "Ognisko" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1903. – 12 s.; Statut towarzystwa akademików polskich "Ognisko" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1880. – 11 s.

⁷⁹ Statut bukowińskiego stowarzyszenia "Koło polskie". – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1890. – 8 s.

⁸⁰ Statut polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokół" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1912. – 15 p.; Statut polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokół" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1902. – 13 p.

⁸¹ Statut towarzystwa ormiansko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1897. – 8 s.; Statut towarzystwa bursy polskiej im. Adama Mickiewicza w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1904. – 8 s.; Statut towarzystwa im. Kilińskiego w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1908. – 4 s.

⁸² Regulamin Koła miejscowego Towarzystwa Szkoły Ludowej w Suczawie. – Kraków: Nakładem Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1892. – 4 s.; Statut towarzystwa szkoiy ludowej w Krakowie. – Kraków: Nakładem Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1905. – 15 s.; Statut Towarzystwa Szkoły Ludowej uchwalony na nadzwyczajnem walnem zgromadzeniu we Lwowie dnia 2 lutego 1908 roku. – Kraków: TSL, 1908. – 20 s.; Statut des "Volksschul-Vereins", genehmigt vom Ministerium des Inneren mit Erlass vom 21. Jänner 1892 Z. 826. – Krakau, 1902. – 4 S.

⁸³ Statut Towarzystwa oświaty ludowej we Lwowie. – Lemberg: Nakładem Towarzystwa oświaty ludowej, 1902. – 6 s.; Statut Towarzystwa oświaty ludowej we Lwowie. – Lwów: Nakładem Towarzystwa oświaty ludowej, 1890. – 6 s.; Statuten des Vereines Towarzystwo oświaty ludowej we Lwowie. – Lemberg, 1902. – 4 S.

⁸⁴ Statut bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem stowarzyszenia, 1899. – 29 s.; Statut polskiej kasy rękodzielniczej w Czerniowcach. – Czerniowce, 1911. – 36 k.; Statut związku nauczycieli i nauczycielek polskich na Bukowinie. – Czernowitz, 1907. – 12 s.; Statut der Genossenschaft – Towarzystwo zaliczkowe i oszczędności – Vorschuss- und Sparsverein in Czernowitz. – Czernowitz, 1896. – 24 S.; Statuten des Handverkehrsvereines “Gwiazda” für gemeinschaftliche Wissenschaftslehre, Unterhaltungen und Verbesserung der Lage der Handwerker in Czernowitz. – Czernowitz, 1897. – 12 S.

⁸⁵ Statuten des allgemeinen Turnvereins in Czernowitz. – Czernowitz, 1867. – 16 S.; Statuten des Vereines für Landeskultur und Landeskunde in Herzogthume Bukowina. – Czernowitz, 1858. – 15 S.

⁸⁶ Sprawozdanie wydziału towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnicy polskiej w Czerniowcach za lata 1869-1912.

⁸⁷ Sprawozdanie wydziału towarzystwa akademików polskich “Ognisko” w Czerniowcach za rok administr. (akad.) 1908-1909. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1909. – 15 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa akademików polskich “Ognisko” w Czerniowcach za rok akad. 1902-1903. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1903. – 34 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa akademików polskich “Ognisko” w Czerniowcach za rok akad. 1885-1886. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1886. – 15 s.

⁸⁸ Sprawozdanie z czynności wydziału politycznego stowarzyszenia polskiego “Koło polskie” za rok administracyjny 1902-1903. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1903. – 17 s.; Sprawozdanie z czynności wydziału politycznego stowarzyszenia polskiego “Koło polskie” za rok administracyjny 1895-1896. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1896. – 19 s.; Sprawozdanie z czynności wydziału politycznego stowarzyszenia polskiego “Koło polskie” za rok administracyjny 1892-1893. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1893. – 17 s.

⁸⁹ Sprawozdanie wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego “Sokół” w Czerniowcach. Od dnia założenia tow. po 1894. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1895. – 21 s.; Sprawozdania wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego “Sokół” w Czerniowcach za lata 1907-1910, 1912.

⁹⁰ Sprawozdanie wydziału ormiańsko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach za rok 1911-1912. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1912. – 12 s.; Sprawozdanie wydziału ormiańsko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach za rok 1909-1910. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1910. – 11 s.; Sprawozdanie wydziału ormiańsko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach za rok 1904-1905. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1905. – 24 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa bursy polskiej im. A. Mickiewicza w Czerniowcach za czas od 1 września 1912 do 31 sierpnia 1913. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1913. – 7 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa bursy polskiej im. A. Mickiewicza w Czerniowcach za czas od 1 września 1911 do 31 sierpnia 1912. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1912. – 11 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa bursy polskiej im. A. Mickiewicza w Czerniowcach za czas od 1 września 1904 do 31 sierpnia 1905. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1905. – 11 s.; Sprawozdanie z działalności towarzystwa im. Kilińskiego w Czerniowcach za czas od 8-go marca 1908 do 15-go maja 1909. – Czerniowce, 1909. – 4 s.

⁹¹ Sprawozdanie dyrekcji bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności za rok 1901-1902. – Czerniowce, 1903. – 14 s.; Sprawozdanie

dyrekcyi bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności za rok 1899-1900. – Czerniowce, 1901. – 7 s.; Sprawozdania dyrekcyi bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności za lata 1903-1909.

⁹² Sprawozdanie wydziału towarzystwa rękodzielniczego “Gwiazda” w Czerniowcach za rok 1903. – Czerniowce, 1904. – 24 k.

⁹³ Шмедес К. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины. – Спб., 1870. – 147 с.; Worobkiewicz E. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina. – Lemberg, 1893. – 114 S.; Mittelman H. Bukowiner Vereins-Schematismus. – Czernowitz: Buchdruckerei “Gutenberg”, 1911. – 111 S.

⁹⁴ Boroński L. Polacy na Bukowinie. Szkic statystyczny. – Kraków, 1896. – 30 s.

⁹⁵ Die Bevölkerung der Bukowina nach den Berufe. Die Berufsverhältnisse im Allgemeinen. Die Berufshältige Bevölkerung. – Czernowitz, 1896. – 228 S.; Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. Hrsg. von der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer. – Lemberg, 1872. – 421 S.; Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für des Jahres 1861. Hrsg. von der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer. – Czernowitz, 1862. – 285 S.; Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für das Jahre 1851. Hrsg. von der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer. – Czernowitz, 1852. – 114 S.; Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Ländern. 1901. – Wien, 1902. – S. 28-31.

⁹⁶ Morgenbesser A. Wspomnienia z lwowskiego więzienia / Wstęp i opracowanie Rafał Leszczyński. – Warszawa: Semper, 1993. – 71 s.

⁹⁷ Cimirski G. Polacy na Bukowinie i zadania oświatowe TSL. – Kraków, 1907. – 32 s.

⁹⁸ Ćwik W. Przeszłość towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnicy polskiej w Czerniowcach. – Czerniowce: Drukarnia Rudolfa Eckhardta, 1885. – 67 s.

⁹⁹ Biedrzycki E. Historia polaków na Bukowinie. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1973. – S. 9.

¹⁰⁰ [Halban A. von]. Polskość i katolicyzm na Bukowinie. – Czerniowce: Nakładem “Gazety polskiej”, 1901. – 23 s.

¹⁰¹ Kołakowski K. W obronie prawdy. Odpowiedź na broszurę grecko-orijentalnego mytropolity konsystorza w Czerniowcach. – Czerniowce: Drukarnia Rudolfa Eckhardta, 1886. – 97 s.

¹⁰² Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 942 с.

¹⁰³ Івченко А. Новий орфографічний словник української мови. – Львів: Кальварія, 2002. – 532 с.

¹⁰⁴ Галицьке намісництво (1772-1921). Архівно-бібліографічний фондний покажчик (ЦДІАЛ). – К.: ЦДІАЛ; АН УРСР; Археографічна комісія, 1990. – 210 с.

¹⁰⁵ Особисті архівні фонди відділу рукописів Наукової бібліотеки імені В. Стефаніка НАН України. Анотований покажчик. – Львів: НАН України, 1995. – 271 с.

¹⁰⁶ Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865-1939: informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce / Edward Kołodziej. – Kraków: PWN, 1988. – 236 s.; Kołodziej E. Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865-1939: informator o źródłach przechowywanych w Centralnych Archiwach Państwowych w Polsce // Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe

817. Prace polonijne, zeszyt 12. – Warszawa-Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1988. – 237 s.

¹⁰⁷ Polonia zagraniczna: informator o materiałach źródłowych do 1939 roku przechowywanych w Archiwum Akt Nowych / Oprac. Edward Kołodziej. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1981. – 57 s.; Polonia Zagraniczna. Bibliografia publikacji wydanych w kraju: 1977-1987.

¹⁰⁸ Beck E. Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. Literatur bis zur Jahre 1965. – München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, 1966. – 378 S.

¹⁰⁹ Beck E. Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. Literatur aus den Jahren 1965-1975. – Dortmund, 1985. – 378 S.

¹¹⁰ Bukowina. Landes-und Amts-Zeitung (Czernowitz). – 1862; Genossenschafts-und Vereins-Zeitung (Czernowitz). – 1891; Буковина (Чернівці). – 1886, 1904; Gazeta polska (Czerniowce). – 1883-1913; Dziennik Ustaw Państwowych (Lwów). – 1852, 1867; Gazeta Narodowa (Kraków). – 1868, 1870.

¹¹¹ Після успішного захисту у квітні 2004 р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук по темі «Становлення, інституалізація та розвиток національно-культурного руху поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914 р.)», автор видав восени 2005 р. наукову монографію з обраної проблеми під назвою «Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914 р.)».